

Primat komunikativnog uma: javnoga i dijaloškoga

In memoriam

Jürgen Habermas (18. 6. 1929, Düsseldorf – 14. 3. 2026, Starnberg)

Pomak u prevladavanju isključivosti između religije i prosvjetiteljstva učinili su Max Horkheimer i Theodor W. Adorno knjigom *Dijalektika prosvjetiteljstva*. Svojom kritikom prosvjetiteljskoga uma Horkheimer i Adorno nastoje ponuditi nov pojam uma, koji neće slijepo vladati nad vanjskom prirodom. Oni žele da prosvjetiteljski um kritički razmisli o samom sebi i tako se pretvori u novi prosvjetiteljski um koji neće braniti postojeće po svaku cijenu niti cinički žrtvovati zahtjeve uma. Ova dvojica i sami su u nedoumici kako napustiti tlačenje vanjske prirode i kako, umjesto vladalačkog, naći novi tip uma.

Wolfgang Welsch upućuje kritiku autorima *Dijalektike prosvjetiteljstva* pokazujući im da je Odisejev um posve druge vrste od uniformirajućega uma, tj. da je Odisej upravo tip uma što ga oni traže. Welsch im dalje prigovara da njihova teza o zapadnom umu, koji je u cjelini, od Parmenida do Russella, vladalački i instrumentalan, paušalna i neodrživa, jer u povijesti Zapada postoje i drugi tipovi uma (mistika, Montaigneova skepsa, Diderotova estetika). Ali moramo priznati da autori imaju pravo kad tvrde da je instrumentalni um bio dominantan u povijesti Zapada.

HABERMASOV NOVI UM

Jürgen Habermas bio je Adornov asistent i suradnik Instituta za socijalna istraživanja u Frankfurtu na Majni. Izrastao je iz tradicije Frankfurtske škole i svojom kritikom *Dijalektike prosvjetiteljstva* ponudio je nov pojam uma. Habermas dovodi u pitanje temeljnu premisu Adornove i Horkheimerove *Dijalektike prosvjetiteljstva*. On tvrdi sljedeće: ako je cijeli zapadni um instrumentalan – kako tvrde Adorno i Horkheimer – onda tu ne pomažu djelomične korekcije, nego treba tražiti novi um. O novom umu Habermas govori u svom glavnom djelu *Teorija komunikativnoga djelovanja* (objavljenom u dva sveska). Za Habermasa su Adorno i Horkheimer zatočenici subjektivnoga uma koji je u svojoj biti instrumentalan, jer se usamljeni subjekt odnosi prema svemu na vladalački i instrumentalan način. Takav um nastoji dominirati nad svime i sve uniformirati.

* Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, mbabic@anubih.ba

Komunikativni um za Habermasa je bitno intersubjektivni. Umjesto paradigme filozofije subjekta (filozofije svijesti), Habermas zagovara paradigmu filozofije jezika, u kojoj intersubjektivna komunikacija uključuje i druge aspekte uma: spoznajno-instrumentalni, moralno-praktični i estetsko-ekspresivni aspekt. Jasnije rečeno, u modernom svijetu postoje tri racionalnosti: kognitivna (*znanost*), etička (*moral*) i estetska (*umjetnost*). *Komunikativni um* ima svoje mjesto u svijetu života, a *funkcionalistički um* u sistemu (ekonomskom i političkom). Sistem (ekonomski i politički), monetarni i birokratski sistem nastoje zavladatai nad svijetom života, što Habermas naziva *kolonijaliziranjem svijeta života*, dakle, svijet života nastoje pretvoriti u svoju koloniju. Naime, svijet života se brine za *proizvođenje i prenošenje smisla* i obuhvaća privatnu i javnu sferu. Za svijet života je nadležan komunikativni um. Iz toga zaključujem: i sistem i svi sistemi moraju služiti svijetu života, tj. životu samom. U svojoj habilitacijskoj radnji *Struktura promjene javnosti* Habermas je isticao *javnost uma i umne komunikacije*: u diskursu (dijalogu) građani uče jedni od drugih, pouzdavajući se u argumente uma. Um je falibilan (zabludiv), i zato samokritičan i spreman da uči od drugih.

U spomenutom djelu *Teorija komunikativnoga djelovanja* Habermas je religiju smatrao zastarjelom, tj. ostatkom prošlosti. Smatrao je da su religiozno-politički pogledi na svijet neodrživi u procesu racionalizacije društva i svijeta. Jednako je tvrdio i u svojoj knjizi *Filozosko-politički profili*. Ali njegov novi pristup religiji postaje očit u njegovoj knjižici *Vjera i znanje*.

NOVI PRISTUP RELIGIJI

Habermasov novi pristup religiji najbolje se vidi u njegovu govoru održanom prilikom primanja nagrade za mir Njemačkoga udruženja izdavača i knjižara g. 2001. Taj je govor objavljen kao knjižica pod naslovom *Vjera i znanje* (*Glauben und Wissen*). U ovom govoru Habermas odgovara na najaktualnija pitanja današnjeg svijeta nakon izvedenoga terorističkog napada (11. 9. 2001) na Svjetski Trgovinski Centar u New Yorku. On tvrdi sljedeće: „Ali 11. rujna napetost između sekularnog društva i religije eksplodirala je na sasvim drukčiji način.“ Napadači su bili religiozno motivirani, barem tako tvrde njihove vođe. I taj napad je probudio u ljudima religioznu „žicu“, pa su se počele puniti sinagoge, crkve i džamije, ali u tom žalovanju nije bilo mržnje. Religiozni fundamentalizam izrazito je moderan fenomen. Kod samih se terorista sudaraju dva svijeta: svijet moderne znanosti (oni se služe oružjem modernih tehnologija) i svijet religije. Habermas zato nastoji istaknuti razliku između znanja i vjere i tako ljude pozvati na razgovor, a ne na još veću polarizaciju, jer je svjestan da dosadašnje nastojanje za ukidanjem religije vodi svijet u još veće sukobe, a ne u civilizacijski napredak. Nijedna strana nije sposobna za kritičku refleksiju,

za promjenu svoje pozicije, za razgovor s drugom stranom; jedna je strana vjera (religija, zapravo politizirana religija, religiozni fundamentalizam), a druga je znanje (um, zapravo sekularni um, sekularistička znanost, scijentistički naturalizam).

Umjesto sukoba među njima, Habermas zagovara ravnopravan razgovor vjere i znanja. Danas se religiozna svijest mora susresti (i to na religiozan način u sebi preraditi) s religijskim i svjetonazorskim pluralizmom, s autoritetom prirodnih znanosti koje imaju društveni monopol na znanje o svijetu i s ustavnom državom utemeljenom u profanom moralu. Svjetonazorski neutralna država u sporenju između zahtjeva vjere i zahtjeva znanja neće stati na jednu stranu, nego će biti spremna na učenje, ne žrtvujući svoju samostojnost, i pritom ostati otvorena objema stranama. Govoreći o odnosu vjere i znanja Habermas u bitnim crtama prikazuje povijest toga odnosa, pa napominje da su svjetske religije raščarale magiju, nadvladale mit, sublimirale žrtvu i prozračile tajnu. Heleniziranje kršćanstva vodilo je simbiozi kršćanstva i metafizike. Immanuel Kant tu je simbiozu raskinuo i povukao oštru granicu između vjere i uma, religije i filozofije. Habermas tvrdi da se sekularizacija ostvaruje u modusu prevođenja, a time želi reći da sekularizacija ne poništava drugost religije, nego nastavlja onaj rad na religiji koji je religija obavila na mitu. Kako se taj rad obavlja, on nam pokazuje na primjeru iz starozavjetne Knjige postanka (1,27), u kojoj se kaže da je Bog stvorio čovjeka na svoju sliku. Riječ je o *stvaranju*, a ne *proizlaženju* (kao u plotinizmu). Time je rečeno da je Bog (koji je Ljubav) stvorio čovjeka sebi slična. Ako poštujemo apsolutnu razliku između Boga (Stvoritelja) i čovjeka (stvorenja), onda Božje djelovanje čovjeka ne determinira, nego ga oslobađa, zapravo Božje slobodno djelovanje omogućuje čovjekovo slobodno djelovanje. Ali, ako čovjek ne poštuje apsolutnu razliku između Stvoritelja i stvorenja, ako on po svojoj samovolji želi stupiti na Božje mjesto, tada to vodi u razaranje slobode drugih ljudi. Dodajem da se to upravo sada događa u svijetu.

Habermasovo djelo pod naslovom *Još jedna povijest filozofije (Auch eine Geschichte der Philosophie*, čiji prvi svezak obaseže 918, a drugi 820 stranica) smatram njegovim epohalnim djelom, tj. njegovim glavnim djelom, a ne, kako se do sada konsenzualno smatralo (a i sam sam tako smatrao), *Teoriju komunikativnoga djelovanja*. U toj knjizi Habermas nam je jasno pokazao da je religija suvremeni lik objektivnog duha, a ne nešto prevladano i izgubljeno. Istaknuo je Hegelove zasluge za pojam objektivnog duha, jer Hegel lišava subjektivni um njegove transcendentalne nedodirljivosti i suverenosti i upleće ga u svijet objektivnog duha. Ova međuovisnost subjektivnog i objektivnog duha ne može se ostvariti u granicama filozofije subjekta. Cijelu je svoju povijest filozofije Habermas napisao kao diskurs (dijalog) vjere i znanja, jer

postmetafizičko mišljenje ne može samo sebe razumjeti ako u svoju vlastitu genealogiju ne uključi religiozne tradicije i metafizike. Filozofija se pouzdaje u čovjeka, u njegovu glavnu spoznajnu moć, a to je um, dok se religija pouzdaje u Boga. Jedno je nesvedivo na drugo: „Perspektive koje su centrirane *ili* u Bogu *ili* u čovjeku ne mogu se prevesti *jedna u drugu*.“ Time je rečeno da samo različiti mogu učiti jedni od drugih.

Na kraju treba reći da su svi političari u Saveznoj Republici Njemačkoj, kao i znatan dio njemačkih građana, poštovali Habermasa i od njega štošta naučili. Valja se podsjetiti na to da nas je Habermas upozoravao na opasnost i od lijevoga fašizma, a ne samo od desnoga, te da je kritizirao konzervativne povjesničare koji su željeli umanjiti zločine nacionalsocijalizma tako što su ga uspoređivali sa zločinima staljinizma. Dubinski je proučavao nacionalsocijalističke zločine i nastojao razumjeti što ih je omogućilo te nas upozoriti da od te opasnosti nikad nismo sigurni.